

- [Головна](#) ▶
- [Дискусія](#) ▶
- Іван Монолатій. ЗООСАД «ЗУНР». ЯК ПОЛІТИЧНІ ТВАРИНИ БУДУВАЛИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ. Частина 1

ІВАН МОНОЛАТІЙ. ЗООСАД «ЗУНР». ЯК ПОЛІТИЧНІ ТВАРИНИ БУДУВАЛИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ. ЧАСТИНА 1

18 May 2020

*В країні диких звірів нічого не відомо про людей
в кого я не запитував –
ні не зустрічали.*

Те, що людська спільнота мало чим відрізняється від тваринного світу, знали ще древні і не дуже далекі од наших сучасників творці. Їхні твердження дуже різні і водночас подібні: людина – двонога тварина (Платон), людина – тварина політична (Арістотель); людина – звір, що сміється (Томас Вілліс); людина – звір, що сама виготовляє знаряддя (Бенджамін Франклін); людина – тварина релігійна (Едмунд Берк), або людина, як тварина, що вміє щось готувати (Джеймс Босвелл).

І вже на перехрестях часу просвіченого і механізованого, Оноре де Бальзак у своїй знаменитій передмові до *Людської Комедії* твердив: «Суспільство мало відрізнятись від Природи. Хіба воно не створило, залежно від середовища, в якому людина живе і діє, стільки ж розмаїтих людських видів, скільки їх існує в тваринному світі? Різниця [...] (між людиною і твариною. – І. М.) настільки ж істотна, хоч і не така помітна з першого погляду, як і те, що відрізняє вовка від лева, лева від осла, осла від крука, крука від акули, акулу від тюленя, тюленя од вівці і т. д. Отже, існують і завжди існуватимуть види в людському суспільстві, як і види в царстві тварин. [...] Правда, для кожного тваринного різновиду природа поставила межі, яких Суспільство не зобов'язане дотримуватись»¹.

Те, що державці й політичні еліти – ще той зоопарк, – сьогодні знає кожен. Не дарма Бальзаковий сучасник, Тарас Шевченко у комедії *Сон* так змалював російську імперську владу: «*За богами – панства, панства/ В сребрі та златі!/ Мов кабани годовані – / Пикаті, пузаті!*», чи ж отак: «*Цар цвенькає;/ А диво-цариця,/ Мов та чапля меж птахами,/ Скаче, бадьориться./ Довгенько вдвох походжали,/ Мов сичі надуті*»². Годі вже говорити й про Івана Франка, який своїм *Лисом Микитю*, «на чужий, позичений рисунок накладав наші руські кольори», передусім, бажав дати молоді «стару повість про лиса, зробити її нашим народним добром, надати їй нашу національну подобу»³, а, отже, по-своєму зінтерпретувати зокрема й тогочасне галицько-українське суспільство.

А що після поразки національно-визвольної боротьби західних українців на початку другого десятиліття ХХ ст., довгожитель галицького політикуму Кость Левицький, переказуючи відомий вислів, що «кожний народ має таких провідників, яких з себе видав і вибрав до проводу»⁴, очевидець Великої війни 1914–1918 рр. письменник Осип Турянський у передньому слові до повісті *Дума Пралісу* стверджував, що «люди – гірші звірів», маючи на гадці «життя національних безбаченків і біблійних Лазарів на рідній землі і на чужині»⁵, уводячи в свій твір цілу галерею тварин (лев, вовк, мавпа, слон, лис, лисиця, пес, кіт, гіпопотам, когут, бик, курка, свиня, кабан, кінь, гусак, жаба, пантера, осел, борсук, сич, крук, соловей, бузьок, папуга). Така оцінка цілком відрізнялася від пізніших рядків Ростислава Єндика, мовляв, «нашим вибраним звірем є лев; то ж будьмо мудрі й очайдушно одважні», а тому, «не сміємо терпіти тупо, як звірі» чи, нарешті, «Ми – хижакі, що в невірничих клітках мусять згинуть навіть з самої туги за свободою»⁶.

Йшлося, найперше, про трагедію національної еліти, того обов'язкового сегмента державности, про що згадував Осип Назарук у своїх подорожніх записках, як про «перелет [...] птиць на далеких просторах [...] під р о д о в и м п р о в о д о м (тут і далі розбивка в оригіналі. – І. М.). [...] Вони очевидно інстинктом відчувають, яке значіння має провідний рід для всего їх племені...»⁷. І резюмував: «Я надармо старався розв'язати найбільшу загадку нашої історії: Що було причиною затрати того інстинкту самозбереження в нашій народі, інстинкту, який зберегли в собі інші

народи, далеко більш неспокійні ніж наш, інстинкту, який зберегли в собі навіть звірята. [...] якась безмежна гордість залила в нас усе: [...] зате виробила в нас відповідно велику здібність до собачого самопониження перед чужими, до неймовірного крутійства»⁸.

Безвихідь і напередвизначеність фіналу боротьби українських державників увиразнила й відома стаття В'ячеслава Липинського «Трагедія українського Санчо Панча (Із записної книжки емігранта)»⁹ – хоча й без натяків на тваринний світ політики, однак, щонайменше, попередила виокремлення видатним мислителем у «Вступному слові до читачів з ворожих таборів» *Листів до Братів-Хліборобів* різновиду політиків-сунксів: «Подібно малому, злому і зажерливому сотворінню, що сунксом зветься, вони мають тільки одну зброю: свою власну, внутрішню смердючу теч, якою вони прискають на все, що їм живитись з руйнування України заважає. Принижуюча і зневірююча боротьба з оцими сунксами єсть найбільшим нещастям, прокляттям і трагедією тих, що йдуть в українство, щоб творити. [...] Сункси не здатні сполучатись в одну завойовницьку дисципліновану громаду. І українські сункси жеруть тільки поодинці, обливаючи своїм смородом все, що на обр'ю свого жеровиська побачать»¹⁰.

Відтак дослідження «тваринного» світу українського політикуму століття тому видається мені цілком вмотивованим як самою історією злету і падіння державотворення за доби Української революції, колоритною вже самими своїми фігурантами, яким були притаманні одночасне поєднання блиску і ницості, а також тими психотипами, якими могли похвалитися і посоромитися українські політики. Адже ще 1936-го Осип Думін застерігав: «В першій мірі повинніб розуміється дістати свої життєписи провідники в нашій визвольній війні, в цьому періоді, в якому мали ми здати історичний іспит і провалились. Чому провалились? Скільки на це маємо різних відповідей, стільки поглядів, що їх і не зчисливби. Влучних серед їх дуже мало. Бо щоб дати влучну відповідь на питання, чому втратили ми свою державу, треба зглибити історію 1914–1921 рр., вивчити її до основ, поглянути і на давніші часи, взяти під увагу взагалі наш розвиток за останнє століття. Щоб дати влучну відповідь, *треба врешті знати, хто кермував боротьбою, які люди стояли на чолі нації, що присвічувало їхній діяльності і як зуживали вони, дані їм долею в руки національні талани* (курсив мій. – І. М.). Без докладного познайомлення з духовістю, здібностями, моральними прикметами і світоглядом наших вождів (політичних і військових) зрозуміти філософію наших визвольних змагань – неможливо»¹¹.

Саме тому, як і в попередніх студіях над (не)ймовірними випадками західно-української державности, спробую поглянути на цю тему з точки зору спадщини історії Західноукраїнської Народної Республіки. Перекоаний, що дослідження такого штибу покаже, хто з тогочасних політиків більшою мірою відповідав запитам «тваринного світу», якими були конкретні історико-соціальні та етнопсихологічні мотивації державних діячів ЗУНР – ЗОУНР. Хоча, як застерігають Даґ О. Гессен і Томас Гілланд Еріксен, «існують вагомні причини таки не проводити паралелей між поведінкою тварин і людським суспільством», при цьому зауважуючи, що «дуже цікаво досліджувати те, що є спільним між нами і людьми»¹².

У своєму аналізові послуговуватимуся ідеями Ніколло Мак'явеллі про Левів і Лисів, а також Ісайї Берліна про Лисиць та Їжаків, з додаванням класифікації конкурентних груп Конрада Лоренца про косяки мальків, нічних чапель, шурів і гусаків, або ж невротичних станів Людини-Щура і Людини-Вовка, запропонованих Зигмундом Фройдом.

Разом з тим, я далекий від того, щоб ображати пам'ять видатних державних діячів часів Української революції (бо ж вписали їх в колективний історичний канон нації, незважаючи на їх «монохромні» героїчні образи), адже переконаний, що Історія вже давно дала оцінку їхнім вчинкам як політиків. Саме тому пригадаю у цьому вступі Арістотелівські максими: «держава належить до того, що існує за природою, і що людина (за своєю природою) є істота політична. [...] Держава існує з природи й, очевидно, з природи передує кожній людині; [...] Хто не здатен до об'єднання або, вважаючи себе істотою самодостатньою, не відчуває потреби ні в чому, не становить собою частини держави, – той є або тварина, або божество»¹³.

Моє дослідницьке завдання полягає в тому, аби показати, як можна було б досліджувати історію нашого націотворення, обравши за інструменти головним чином Мак'явелівську й Берлінову і ще деякі теорії. Адже для Н. Мак'явеллі, «держава і політик, як її представник, є вільні від всяких обов'язків моралі»¹⁴, а для З. Фрейда – «психоаналітик принаймні повідомляє про події, в яких певну роль відігравав і він сам. Але далі йде низка доказів, що змушують вас повірити історикові»¹⁵.

А що психологія, як зауважував Тоні Джадт, пропонує наратив «самообману, необхідного страждання, згасання і падіння, по яких настає самоусвідомлення, самопізнання, самоподолання і цілковите одужання»¹⁶, привідкріймо хвіртку в мій уявний зоосад «ЗУНР», взоруючись на тезу Ярослава Грицака про вивчення світогляду (у його випадку І. Франка, якого називає прикладом Берлінової «лисиці»): «полювання [...] потребує особливої техніки, зокрема – відмови від спроб звести його до якогось єдиного «-ізму». Важливо бачити різні джерела його формування, різні контексти його функціонування та, відповідно, різні можливі способи його відчитання»¹⁷.

А що кожен політик – давнини, сучасності й майбутнього – потраплятиме під жорсткий контроль не лише своїх колег по цеху, а науковців й поготів, починаю справу напередвизначено-невдячну, адже недурні стверджували: *Homo homini lupus est*. Нещодавнє порівняння Сергія Плохія Степана Бандери зі слоном («*Bandera*

remains the elephant in the room") (досл. пер.: «Бандера залишається слоном у кімнаті». – Авт.)¹⁸, лише загострює тему опозиції «людина не тварина».

1. На початку були Спільні зусилля*: народження і змужніння Зоосаду «ЗУНР»

Коли у жовтні 1922 р. О. Турянський запитував себе і своїх читачів *Думи Пралісу* «Що звірі думають про людський державний і суспільний лад», він вклав у промову одного зі своїх героїв доктора Ведмеденка такі слова: «Основним принципом звіриного державно-суспільного ладу є максіма: живи коштом слабшого, але поведися з ним із почуття честности й лицарськості, значить, убий його так скоро, щоби слабший звір не тільки не мучився, але навіть не помітив, коли перестав жити»¹⁹.

Життя у групі має свої світла і тіні, а ціна життя в спільноті є відмовою від соло серед незнайомих, тому звірі у групі краще бороняться перед ворогами, а тому вони можуть знаходитися або у осередді стада, або по його краях²⁰. Такою спільнотою для кількох поколінь галицьких українців стала Габсбурзька монархія: у масовій історичній свідомості народів велетенського простору від Альп до Трансильванії і від Галичини до Далмації монархія Габсбургів, особливо в останні роки існування, асоціювалася з певним ступенем національної свободи, можливістю мирного врегулювання проблем у відносинах між народами поліетнічної держави²¹. Тож виховані у традиціях «габсбурзького міфу» і «фрагментарної цивілізації» (поняття Клавдіо Маґріса) українці на Галичині ставали, поряд з іншими етнонаціями імперії, репрезентантами легітимації Відня й посилення держави загалом²². Однак слід пам'ятати й негативні стереотипи Галичини, що побутували у столиці імперії, як-от: «галицькі злидні», «галицька мораль», «галицький граф» або «типовий галичанин»²³.

Це не виключало можливості використання специфічної моделі етнонаціональних взаємин, що її утілював Відень на імперському просторі. У реаліях досліджуваного регіону вона полягала у взаємному дистанціюванні етнонаціональних спільнот – «Разом, але майже окремо», – коли громадянське рівноправ'я пропонували в обмін на етнічне самозречення²⁴. Натомість на іншій вісі внутрішньополітичних координат міцно вкоренилося австрофільство, про яке згадував Андрій Чайковський у *Чорних рядках*: «І ми, галичани, мимо того, що від смерти цісаря Йосифа II Австрія показала для нас мачухою, аж до останніх часів (пакт цісарський 30. XI. 1916, не ратифікування Берестейського договору) були по-собачому вірні Австрії, аж до тієї хвилини, коли від останнього австрійського міністра почули на нашу ofertу відповідь: "Цу шпет". Через те собаче прив'язання наше до Австрії, через те, що ми задовго співали: "Боже, будь покровитель", ми дуже багато втратили, багато добрих та сприятливих нагод прогаяли і за це покутуємо»²⁵. Тому вслід за А. Чайковським і Мирон Тарнавський зауважив: «нині думаємо категоріями, вирощеними на підложі наших визвольних змагань і величезних осягів у напрямі культурного та політичного самовизначення українства. З тодішнього становища тип, який я уявляв собою, не був ні рідкістю, ні не підпадав під осуд. Австрофілами були здебільша всі галичани: більшими або меншими, залежно від їхнього виховання і середовища, в якому перебували»²⁶.

Саме у таких загальних умовах і формувалися майбутні головні фігуранти Української революції на західноукраїнських землях, її безпосередні творці і/або значущі політичні актори. Зокрема, зважаючи на рік їх народження, список мав би бути у такій послідовності: 1859 – Кость Левицький; 1863 – Євген Петрушевич; 1864 – Кирило Трильовський; 1869 – Мирон Тарнавський; 1872 – Іван Макух; 1873 – Сидір Голубович; 1875 – Лонгин Цегельський; 1880 – Михайло Лозинський; 1883 – Осип

Назарук; 1883 – Василь Панейко; 1887 – Дмитро Вітовський; 1891 – Євген Коновалець.

Отже, фігури Зоосаду «ЗУНР» загалом визначені за трьома підходами, що їх використовує сучасна наука – *позиційним* (відповідно до позиції особи у системі влади), *репутаційним* (рейтинг політиків) і таким, що виокремлює політиків, котрі приймають *стратегічні* рішення.

Цікаво, що усі протагоністи народилися на Галичині й усі були українцями і греко-католиками. Щоправда, їхні інші характеристики різняться між собою: четверо були селянськими дітьми, четверо – дітьми греко-католицьких священників на селі, по одному – дитина-містянин греко-католицького священника і дитина сільських вчителів; троє були містянами за народженням; шестеро із 12-ти осіб мали досвід парламентської діяльності на центральному і/або регіональному рівнях, троє з них мали державні нагороди (у т. ч. двоє – за воєнні заслуги), 11 осіб мали юридичну освіту (у т. ч. восьмеро з них мали докторати з права). Лише один із 12-ти осіб мав підтвержене шляхетство, не підтвержене – щонайменше троє. Середній вік фігурантів мого дослідження становив 43 роки, що почасти пояснює особливості життя «політичних тварин» ЗУНР. Однак жоден з них не мав практичного досвіду роботи в органах державного управління та місцевого самоврядування, адже щонайменше дев'ятеро з них були приватними особами, більшість з яких мали адвокатські канцелярії.

Саме ця обставина була передумовою соціального статусу, оскільки, щоби стати політиками у недалекому майбутньому, вони мусили забезпечити собі матеріальну незалежність: інтенсивно працювати, сидіти в канцелярії кожного дня допізна, їздити на судові засідання, «кидати собою» по політичних зборах і вічах тощо²⁷. Про особливості «ери адвокатів» свідчив й А. Чайковський, який 1913 р., звертаючись до Станової Комісії при Товаристві Правників у Львові, писав: «Тота “независимість” адвоката українця, котрий не має своїх капіталів і мусить на себе заробляти, добра лише для таких адвокатів, котрі в політичній і взагалі в українській народній життєвості не беруть ніякої участі. Навпаки, як вони йдуть в народ і маніфестують себе діячами, наражують себе на великі матеріальні страти»²⁸.

І, все ж таки, вихід на сцену суспільного життя на Галичині нової страти – адвокатів-українців – після 1860-х, коли, як згадував Олександр Барвінський, «многі заробляли на прожиток по адвокатських канцеляріях», або «адвокатів майже зовсім не було»²⁹, стало помітним явищем, що передбачало цілком інше майбутнє для них самих, як і їхніх клієнтів. Чи не тому один з найвідоміших Франкових героїв – адвокат Євгеній Рафалович з *Перехресних стежок* – став уособленням багатьох надій, розчарувань і нереалізованих проєктів соціальної і політичної модернізації на Галичині? І чи не тому один з героїв автобіографічного оповідання Андрія Чайковського Двійник закликає: «коли ви вже на юридичному, то вчіться на адвоката»³⁰. (Не випадково й Леся Українка назвала свою драматичну поему *Адвокат Мартіян*, правда, обравши для історичного тла III ст. н. е.). Як бачимо, на початку XX ст. все зводилося до «ери адвокатів», що запанувала на Галичині, хоча її можна розглядати ще й як запізнілий етап В у схемі Мірослава Гроха – готовність до «патріотичного збудження»³¹. Однак і тут мусимо пам'ятати думку Ф. Федорцева, який, характеризуючи «адвокатську добу», зауважив: «Вона має ще одну ознаку, а се мимо майже революційних кличів ознаку легальності і лояльності»³².

Про базові характеристики цих осіб як громадян і політиків свідчить зокрема укладена **таблиця 1***:

<i>Прізвище, ім'я</i>	<i>Походив із</i>	<i>Освіта</i>	<i>Соціальний стан</i>	<i>Досвід парламентської роботи</i>	<i>Нагороди</i>	<i>1918 р. було років:</i>	<i>Політична посада в ЗУНР</i>
Левицький Кость	Духовенства	Вища, право (докторат)	Шляхта	Депутат Палати послів Райхсрату (1907-1918), Галицького сейму (1908-1914)	Орден Леопольда	59	Прем'єр-міністр (Голова Ради Державних Секретарів) (9.11. – грудень 1918)
Петрушевич Євген	Духовенства	Вища, право (докторат)	Шляхта (не підтв.)	Депутат Палати послів Райхсрату (1907-1918), Галицького сейму (1910-1914)		55	Голова УНРади (1.11.1918 – 22.01.1919); Президент УНРади (19.10. – 1.11. 1918); Диктатор (9.06.1919 – 15.03.1923)
Трильовський Кирило	Духовенства	Вища, право (докторат)		Депутат Палати послів Райхсрату (1907-1918); Член УНРади*		54	
Тарнавський Мирон	Духовенства	Вища, військова (офіцерський склад)			Орден Залізної корони; Хрест за військові заслуги; Залізний хрест	49	Начальний вождь Галицької Армії
Макух Іван	Селян	Вища, право (докторат)		Депутат Галицького сейму		46	Держсекретар громадських робіт (9-18.11.1918);

				(1908-1914)			Держсекретар внутрішніх справ (4.01. – 9.06.1919)
Голубович Сидір	Селян	Вища, право (докторат)		Депутат Палати послів Райхсрату (1911-1918), Галицького сейму (1913-1914)		45	Держсекретар судівництва (9.11. – грудень 1918); Прем'єр- міністр (Голова Ради Державних Секретарів) (4.01. – 9.06.1919), одночасно Держсекретар фінансів і Держсекретар торгівлі й промисловості
Цегель- ський Лонгин	Духовенства	Вища, право (докторат)	Шляхта (не підтв.)	Депутат Палати послів Райхсрату (1911-1918), Галицького сейму (1913-1914)		43	Держсекретар внутрішніх справ (9.11.1918 – 4.01.1919); керівник секретаріату зовнішніх справ (січень – лютий 1919)
Лозинський Михайло	Селян	Вища, право (докторат)				38	Товариш Держ- секретаря зовнішніх справ (з 10.03.1919); керівник Надзвичайної дипмісії ЗОУНР на ПМК (з 17.04.1919)
Назарук Осип	Селян	Вища, право (докторат)		Член УНРаді*		35	<i>Від</i> <i>5.11.1918 – на</i> <i>Наддніпрян-</i> <i>щині</i>

Панейко Василь	Селян	Вища, право				35	Держсекретар зовнішніх справ (з 13.01.1919)
Вітовський Дмитро	Селян	Вища, право	Шляхта (не підтв.)		Хрест за військові заслуги; медаль за хоробрість	30	Держсекретар військових справ (9.11. 1918 – 13.02.1919)
Коновалець Євген	Вчителів	Вища, право; офіцерські курси (кадет- аспірант)				27	У 1918 р. – на Наддніпрян- щині

Примітка: членство в УНРаді у цій таблиці вказане лише в осіб, які не посідали значимих політичних посад в інституціях ЗУНР. Це не означає, що решта осіб з цієї таблиці не могли бути членами УНРаді в 1918– 1919 рр.

Закономірно, що усі 12 досліджуваних мною осіб народилися у «довгому» ХІХ сторіччі, яке закінчилося, як нині полюбляють стверджувати, лише з початком Великої війни у 1914 р. Цікаво, що всі вони були дітьми селян – і священників, і землеробів, і вчителів. «Хрестоматійним» є вибір ними своєї професії, адже одинадцять отримали світську освіту, зокрема юридичну. Цей сюжет зайвий раз показує розрив із традицією, яка панувала на Галичині, наприклад у священничих родинах. Про дилеми такого вибору згадував Євген Олесницький: «Попівські сини йшли також переважно на питомців (вихованців духовних семінарій. – І. М.); [...] Правилем була богословія. Лиш у пізніших роках почали виломлюватися згід цього правила і йти також на права або філософію [...] Селянські сини, що кінчили середні школи, йшли майже без виїмків на богословія, бо було ідеалом для селянина, що довів сина до високих шкіл, бачити його священником»³³. Важливим є й таке спостереження, без урахування якого важко було б зрозуміти мотивацію політичних акторів ЗУНР – священничих синів: «попівські сини звичайно краще вміли держати своє достоїнство супроти шляхти, польського духовенства і взагалі супроти поляків (курсив мій. – І. М.), ніж сини хлопські»³⁴. Згодом, ніби підказуючи уважному спостерігачу міжнаціональних взаємин на Галичині, Соломон Гольдельман, засвідчуючи підданську політичну культуру галицьких політиків, розчаровано констатував: «бувши послы до рейхсрату і галицького сойму, адвокати і попи, не можуть звільнитися до цього часу від почуття поваги і страху поневолених до бувших панів, хоч обставини рішуче змінилися»³⁵. Однак повернімося ще на мить до їхньої освіти.

Статистика професійного спрямування студентів вишів в Ціслейтанії у зимовому семестрі 1910/1911 н. р. показує, що на теології навчалися 20% українців проти 2,6% поляків, а на праві – 51,6% українців і 36,3% поляків³⁶. А от шлях у вищу освіту, у випадку моїх героїв, пролягав через Львівський університет, в якому кількість українців, що здобували свій фах, все ж таки зменшувався: від 45,6% у 1857 р. до 23,4% у 1913 р. А от у Львівській політехніці все було навпаки: від 43,4% до 93,7% студентів у ті ж самі роки³⁷. А ще додаймо нехить до військової служби, яка катастрофічно позначилася на українській національно-визвольній боротьбі поч. ХХ ст.: «Ніхто з тодішніх кермуючих українських кіл не подумав про те, що може колись наспіти час, що українців вищих старшин нам буде треба. Наш загаль думав тоді, що

Австрія буде вічна, що Габсбурґи ніколи не переведуться, а ми добудемо національні права добрими граматиками та словарями, а ще інші думали, напевно, що нашу справу визнає Інтернаціонал в майбутньому соціалістичному раю...»³⁸.

Тож, якщо візьмемо на озброєння постулат Макса Вебера, що «пригноблені» національні чи релігійні меншини прагнуть зосередити свої зусилля на підприємницькій діяльності, задовольняючи у такий спосіб своє честолюбство, яке не знаходить належного застосування на державній службі³⁹, то побачимо, що моїм фігурантам про це радше не йшлося. Натомість, у чому їхня інтеграція в державу цілком відповідала Веберівській теорії, це те, що католики (і моєму випадку, греко-католики) віддавали перевагу гуманітарній підготовці, а не ремісничому середовищу, тому це ніяк не пов'язувалося із відмінностями у майбутньому майновому стані⁴⁰. Тож слід повірити німецькому класикові, що причини у поведінці «пригноблених» груп слід шукати насамперед у внутрішній специфіці моїх протагоністів, а не історико-політичному становищі якоїсь конфесії. До того ж, як побачимо далі, тут не йшлося про Веберівський причинно-наслідковий зв'язок, який мусив полягати у тому, що релігійна атмосфера рідного дому і батьківщини мали б визначати подальшу професійну долю людини⁴¹.

Інша площина мого вступу до проблеми «політичних тварин» ЗУНР – особливості їхнього дитинства, поодинокі деталі якого надаватимуть цій студії більш-менш повноцінного розуміння «дорослих» вчинків. Тому дитинство для майбутніх політиків і військовиків це, передусім, ті події, які, як згадував Є. Олесницький, «особливо живо вбилися в мою пам'ять»⁴². І тут маємо *перший камінь спотикання* – відсутність спогадів про свої дитячі і юнацькі роки більшості моїх героїв, що значно ускладнює дослідження психології дитини. Не переконаний, що цю обставину «виправлять» опубліковані у зрілому віці мемуари К. Трильовського, М. Тарнавського, І. Макуха і О. Назарука, чи спогади про Д. Вітовського чи Є. Коновальця. Адже, як відомо, «певні відрізки індивідуального життя можуть відокремлюватися і персоніфікуватися настільки, що справа може дійти до споглядання самого себе [...] в образі дитини»⁴³.

Наприклад, К. Трильовський згадував, що його малого вицілювали дівчата-гості, або що кожної неділі і у свята читав у церкві «Апостола» чи «Вірую», заробляючи таким чином свій перший гріш, а на св. Миколая шукав під подушкою подарунки⁴⁴. Іншими були спогади про дитинство у М. Тарнавського, які він назвав «буйними літами». Для нього дитячі роки – це, передусім, хлоп'ячі пригоди: стріляння з пістоля (внаслідок чого ненавмисно поранив служницю), верхова їзда околицями рідного села (коли зі стайні потайки витягав коня), полювання на дичину (викраденою у батька рушницею), або перегони на коровах по річці чи їзда на запряжених у санчата собаках⁴⁵.

Як бачимо, у випадку майбутнього Начального Вождя ГА, особливості його дитинства підтверджують тезу Андре Рошá, що мужність, «не дається просто так: її слід завоювати, що передбачає постійне перевершення себе [...] Випробування починаються ще до входження у дорослий вік»⁴⁶. Або ж того стану в психології архетипу дитини, що свого часу Карл Густав Юнг назвав «героїчна дитина», розглядаючи долі «дітей» як маніфестації тих психічних подій, що відбуваються зокрема й при виникненні «самості»⁴⁷.

Надзвичайно бідними на спогади є й роки дитинства І. Макуха, який лише ствердив: «Я ріс, як усі селянські діти, пів-дико»⁴⁸.

Небагато згадує про свої юнацькі роки й О. Назарук, який 15-літнім, домовившись з товаришами (які так і не прийшли на зустріч), помандрував до устя Стрипи, щоб побачити, як вона там впадає у Дністер. Юнацька пригода могла закінчитися трагедією, адже юнак спробував подолати річку самотужки: «Вертати назад не дозволяла мені молодеча амбіція перед самим собою: хоч тут не було нікого з моїх знайомих, та я сам знав, що я постановив собі переплисти Дністер і відчував, що сам до себе мавби неприємне відношення, якби не виконав своєї постанови»⁴⁹. Однак молодий плавець не розрахував сил, почав тонути, продовжуючи боротися з течією, та все ж життя йому врятували селяни. Важливо й те, що у міркуваннях про свій юнацький вік О. Назарук для сучасної йому молоді наголошує: «Сподіваюся, що легко побачите анальоґію між тою правдивою подією з мого життя і Вашою теперішньою ситуацією. Якій Ви подібні до тої дитини, що бралася перепливати Дністер, не бачучи як прибуває мутна повінь клеточастих филь! [...] І якийже подібний той глинистий розмоклий беріг Дністра, що раз-у-раз вривався, до української держави, яку Ви думаєте осягнути Вашими руками, омотаними жабуринням...»⁵⁰. І тут О. Назарук не лише застерігає майбутніх політиків перед небезпеками, що на них чигатимуть, а ще й натякає, взявши за основу власний досвід, що річкові води, якщо повіримо гностичним символам самоті, показують, що кожен вибирає сутність самого себе⁵¹.

Оце, власне, і все про дитинство моїх героїв – від них самих. На жаль, не знаємо нині спогадів про дитинство головних репрезентантів ЗУНР, скажімо, К. Левицького чи Є. Петрушевича. Дуже неточний і приблизний опис того, що могло діятися у відчуттях Петрушевича-дитини може дати текст його далекого родича – Івана Петрушевича, який на поч. ХХ ст. згадував: «Коли я ще малим дівчаком бігав по батьківських

кімнатах і всі мої вражіння обмежували ся до вигідного ліжечка, забавок, пісень мами і байок небіжки бабуні, мури нашої скромної хати видавали ся мені непохитною кріпостою, поза якою не годне мене досягнути ніяке сьвітове лихо ні буря. [...] Я любив свою хату горячо і вірив, що хоч нема такої другої хати, як наша, під кожним дахом живуть люди щасливі, як діти»⁵².

Оманливість наратива а ргіогі буде характерною ознакою й спогадів сторонніх осіб про фігурантів моєї студії. Зокрема про Д. Вітовського його гімназійні товариші свідчили, що він був «імпульсивний, з буйною фантазією, товариський, відважний, підпринятливий, [...] виявляв особистість і сильний характер»⁵³. Іншу особливість зауважив Михайло Матчак: Д. Вітовський ніколи не цурався села⁵⁴. Для сучасників першого очільника військового відомства ЗУНР дилемою було інше – «був Вітовський волевою натурою чи ні, чи було в йому щось з вождя і авторитетного провідника чи не мав він цих прикмет? Проблематика зогляду на становисько Вітовського в історії воєнної боротьби – дуже важна»⁵⁵.

Про дитинство Є. Коновальця згадує Остап Грицай, який свідчив, що записав спомини легендарного українського націоналіста взимку 1937 – напровесні 1938 рр. Тож, покликаючись на фото 1897 р., біограф зауважує: «Високе чоло з невеличкою гривкою волосся, пронизливі очі та затиснені вуста, в яких нема ні сліду усмішки, а, навпаки — криється щось суворе й сторожко серйозне. Все це вкупі справляє враження, що хлопець твердо наважився або наступати на когось, або від когось невідступно боронитися. Ви так і почуваете з усієї картинки завзяте: – Не дамся!»⁵⁶. Суттєві відомості про дитячі роки Є. Коновальця подає й Степан Шах: «Генко повинен був уміти сам собі виробляти “забавки”, як, напр., ліпити орла, смока, стругати шаблю з березового дерева, клеїти військове “чако” з кольоровими відзнаками з паперу, з хлопцями у військо “бавитися”, в лісі шатро ставити, на річці “човно” з вітрилом пускати і т. п. [...] Генко Коновалець любив розв’язувати ребуси з “Дзвінка” (львівський дитячий журнал. – І. М.). Він радо перечитував різні сцени з “Лиса Микити” і вмів відтворювати сценічно, “як звірі говорили”. А вже найбільшою атракцією для нього був дарунок від матері – кольорово ілюстрований “Робінзон Крузо”, який полонив усю фантазію хлопця»⁵⁷. Зауважмо: цей автор, що так згадує про дитинство Є. Коновальця, активно використовував у своїх дослідженнях соціологічні конструкти «ініціатор – предтеча» та «протор – призвідник – здійснювач»⁵⁸, завдяки яким показував еволюцію психотипів вибраних акторів.

Зауважмо цікаве спостереження. У цій частині дослідження можна б говорити ще й про особливості психологічного розвитку моїх фігурантів як дітей і підлітків. Адже вже у 1930-х Всеволод Метельський запропонував з’ясовувати психіку української дитини, зокрема й за місцем їх народження і навчання. Хоча, така спроба у моєму випадку буде наперед половинчастою, адже відомо тільки, що із 12-ти моїх фігурантів лише п’ятьох можна було б розглядати у цьому контексті. Мова про К. Левицького (Станиславівщина), М. Лозинського (Станиславівщина), К. Трильовського і В. Панейка (Золочівщина), Д. Вітовського (Станиславівщина). Зокрема діти Станиславівщини відзначалися швидкістю виконання роботи, однак інші функції у них були пересічними; діти Золочівщини – під оглядом мовної уяви, конкретного й абстрактного думання були непересічними, однак при цьому вони були неуважними, хибували на швидкість і точність праці⁵⁹.

Однак, незважаючи на це, для більшості тих осіб, про дитинство і змужніння яких маємо більш-менш вірогідні свідчення, мужність стверджувалася через силу. Це не лише важка селянська праця на землі (І. Макух), а й демонстрування сили (М.

Тарнавський, Д. Вітовський, Є. Коновалець), адже прийде час, коли ці та інші чоловіки муситимуть конкурувати одне з одним в публічному просторі як політичні тварини. Тому я не переконаний, що мої герої – саме ті політики, які у переддень завершення Першої світової війни і після неї «були одержимі одною спільною ідеєю України, України державної і вільної, та змагалися різними способами за цю ціль, не поборюючи себе та не винищуючи взаємно, але в ривалізуючих перегонях йдучи різними дорогами до спільної мети. Це був час спільних фронтів боротьби, творення спільних політичних центрів»⁶⁰.

Варто зауважити, що публічний простір для політичної діяльності моїх героїв був відкритий ще задовго до Листопадового зриву і проголошення ЗУНР. Зокрема восьмеро з них були членами Української націонал-демократичної партії (УНДП) (К. Левицький, Є. Петрушевич, І. Макух, С. Голубович, Л. Цегельський, М. Лозинський, В. Панейко, Є. Коновалець), троє – Української радикальної партії (УРП) (К. Трильовський, О. Назарук, Д. Вітовський)*. Не зважаючи на задекларовану у партійних документах однаковість у баченні державницького майбутнього українського народу, погляди націонал-демократів і радикалів щодо реалізації цього постулату були різними. Скажімо, у програмній відозві 1900 р. націонал-демократи стверджували, що «ідеалом нашим повинна стати незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації об'єдналися в одну новочасну культурну державу»⁶¹. А от радикали у програмі 1904 р. заявили, що їхня політична сила виступає за «запевне свободної самоуправи українсько-руському народови [...] змірює до перестрою австрійської держави на федеративний звязок народів [...] з повною політичною автономією кожної народности»⁶².

Відтак на початок ХХ ст. у межах Габсбурзької монархії інституціоналізувалася галицько-українська двопартійна система – центристська УНДП, яка урівноважувалася лівою УРП. Однак вартувало б додати, що вплив на політичне життя монархії (зокрема прийняття політичних рішень у свою користь) поза власними партійними офісами і у передвиборчий період на Галичині, дві найчисельніші українські партії того часу, мали, скоріш за все, досить обмежений⁶³. Ба більше: влада вважала політиків-українців невинними централістами (sic!), запідозреними у русофільстві, та й називала їх не інакше, як «русинами»⁶⁴.

А от розмірковуючи про політичний розвиток галицьких українців напередодні Першої світової війни, чільний репрезентант УНДП К. Левицький стверджував: «Підносить ся у нас також, начеб Ахилевою п'ятою у к р а ї н с ь к о ї п о л і т и к и п і д А в с т р і є ю (розбивка в оригіналі. – І. М.) було те, що вона своїм обличчям була звернена до Відня, та що чорно-жовті стовпи були тією межею, якої вона в своїй акції в масах не переступала. Але такі помічання не є стійні, бо отсеж є самозрозуміле, що громадяне відносної держави, в котрій живуть і мають умови життя, – з природи річи і конечности звертають ся обличчям до осередку сьої держави і се не приносить їм ніякої втрати. А що-до чорно-жовтих стовпів, то вони ніколи не здержували української пропаґанди на Придніпрянщині, а навпаки були охоронними дверми супроти переслідувань великої України – бо та пропаґанда була в інтересі політики Австрії супроти Росії»⁶⁵.

А що Велика війна 1914–1918 рр. мусила стати фінальним акордом назагал життя, мітологізованого «Спільними зусиллями» та австрофільством політичних акторів, українські політики й далі сподівалися на Відень, поклоняючись імператору як «батькові нації». Це було не лише прикладом політичної незрілості і загравання з центральною владою, а ще й того, що війна дала старт події (Українській революції

1914–1923 рр.), сутність якої полягала у тому, що триматися осторонь буде просто неможливо. Йшлося про постання «героя-громадянина» (вислів А. Роша), прихід якого в західноукраїнських реаліях затягувався. Тому навіть наприкінці війни заяви галицьких політиків свідчили про небажання розірвати зі своїм підданством, далі залишатися уявленими «тірольцями Сходу». Зосібна Микола Василько 10 листопада 1917 р. заявив, що «ми, австрійські Українці не маємо ніякої причини нашу добре обдуману традиційну, в серцях нашого населення вкорінену австрійську орієнтацію (розбивка в оригіналі. – І. М.) повісити на кілок»⁶⁶. Далі й К. Левицький згадував: «наші сподівання і домагання були ось такі: освободження великої України від царської Росії, і створення з неї самостійної української держави, та освободження нас, галицьких Українців від панування поляків (Польщі), не відрікаючись Австрії (розбивка в оригіналі. – І. М.)»⁶⁷. І знову-таки 1917 р. політик переконував: «Наше льояльне почування для династії, злучене з особою нового монарха (Карла I Габсбурґа. – І. М.) наказує нам покладати надію на Австрію з її історичною місією для добра всіх народів»⁶⁸. Тому й завершувало «визвольні змагання галицьких українців» підписання Берестейського мирного договору, який «був великою нашою подією історичною, бо він дав нам формально майже все, чого ми бажали. Тим актом здійснювалась наша велика програма: вільна Україна як українська держава, і наша менша програма: наш український край (розбивка в оригіналі. – І. М.) в межах Австрії»⁶⁹. Подібна заява пролунала з уст політика й 19 липня 1918 р.: «конституовання властивого королівства Галичини і Володимирії в союзі австрійської монархії є основою змагань австрійських Українців (розбивка в оригіналі. – І. М.)»⁷⁰.

Відтак серед засилля галичан-австрофілів факт існування Легіону УСС (в якому були зокрема й М. Тарнавський і Д. Вітовський), хоча й був відомий, але не відіграв тієї ролі, що, наприклад, Польські легіони Юзефа Пілсудського. Як резюмував О. Думін, «легіон У.С.С, зведений до невеликої формації [...] не міг відіграти ні поважнішої боевої, ні військово-орґанізаційної ролі. Змагання У.С.С. не могли теж викликати

глибшого відгуку у братів по тому боці боєвої лінії. Зате боєві вчинки У.С.С. та проголошені ними національно-політичні ідеали довершили основних перемін у світогляді галицького Українця, перемін, що у висліді довели до 1 листопаду»⁷¹. Однак саме Легіон УСС став прикладом трансформації австро-угорських підданих в громадян-українців (і, як наслідок, в революційну спільноту), які в загальній уяві поставали як «звитяжці» за власну державність.

Тож, якщо на початку були «Спільні зусилля», то й наприкінці вони й далі домінували. *Підданська* політична культура галицьких політиків далася взнаки, незважаючи на те, що майбутні політичні тварини ЗУНР дітьми вже не були. А от їхнє входження в Зоосад «ЗУНР» більше нагадувало гру, аніж свідомий вибір на користь самостійного майбутнього.

* Воробйов М. *Гора і квітка. Вибрані вірші 1965–2025 рр.*; упор. В. Моренець, І. Малкович. К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2018. С. 171.

¹ Бальзак О. *Передмова до «Людської Комедії»*; пер. з фр. В. Шовкун. У: Оноре де Бальзак. Твори в десяти томах. Т. 1: Людська Комедія. Етюди про звичаї. Сцени воєнного життя. Сцени приватного життя; пер. з фр. К.: Дніпро, 1989. С. 45.

² Шевченко Т. *Твори в п'яти томах. Т. 1: Поетичні твори (1837–1847)*. К.: Дніпро, 1984. С. 212.

³ Франко І. *Хто такий «Лис Микита» і відки родом?* У: Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Художні твори. Томи 1-25. Т. 4: Поезія. К.: Наукова думка, 1976. С. 67.

⁴ Левицький К. *Великий Зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів)*. Львів: Видавнича кооператива «Червона калина», 1931; Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1968. С. 6.

⁵ *Дума Пралісу*. Написав Осип Туряньський. Київ – Відень – Львів: Накладом українського видавництва «Апольон», [1922]. С. 3.

⁶ Єндик Р. *Слово до братів*. Мюнхен:[Б. в.], 1955. С. 62, 92, 141.

⁷ Назарук О. *На Спокійнім океані. Вражіння і думки з дороги*. Львів: Бібліотека Української Народньої Обнови (УНО), 1934. С. 28, 29.

⁸ Там-таки. С. 29.

⁹ Див.: В'ячеслав Липинський та його доба. Науковий збірник під редакцією Юрія Терещенка. Книга 1. К.: Темпора, 2010. С. 29-37.

¹⁰ Липинський В. *Листи до Братів-Хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 Р.* Нью – Йорк: Видавнича Корпорація «Булава», 1954. С. XIX, XXIII.

¹¹ Думін О. *Полк. Дм. Вітовський у спогадах (Кілька заміток і побажань)*. «Літопис Червоної Калини». 1936. Ч. 11. С. 4.

¹² Гессен Д. О., Еріксен Т. Г. *Біг на місці: парадокси конкуренції*; пер. з норв. І. Сабор. К.: Ніка-Центр, 2014. С. 166.

¹³ Арістотель. *Політика*; пер. з давньогрец. О. Кислюк. Вид. третє. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. С. 17 (Кн. I, 9, 12).

¹⁴ Мірчук І. *Етика а політика У: 1898–1923*. Ювілейний збірник в честь професора, доктора Станислава Дністрянського, піднесений ювілярові з приводу його 25-літнього Ювілею наукової діяльності професорами факультета права і суспільних наук Українського Вільного Університету в Празі. Прага: Друк Державної друкарні в Празі, 1923. С. 129.

¹⁵ Фройд З. *Вступ до психоаналізу. Лекції зі вступу до психоаналізу з новими висновками*; пер. з нім. П. Таращук. К.: Основи, 1998. С. 12.

¹⁶ Джадт Т., Снайдер Т. *Роздуми про двадцяте століття*; пер. з англ. П. Грицак. Львів: Човен, 2019. С. 47.

¹⁷ Грицак Я. *Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)*. К.: Критика, 2006. С. 222.

¹⁸ Чит. за дописом Andreas Umland від 10 травня 2020 р. на фейсбук-сторінці групи Historians.in.ua:

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=3013293115380423&set=a.160526430657120> або за дискусією “Don't mention the war”: does Europe need a shared historical narrative of WW2?: <https://www.youtube.com/watch?v=f5eW7VWFKSI&feature=youtu.be&fbclid=IwAR186eIM56MmbdC9w0idrsTpeMuJAoS-0djweRwRLiTFwZ8yjW0g4NBZgqk> (особливо: 1:01:43-44).

* Переклад девізу імператора Франца Йосифа I (1830–1916) “*Viribus Unitis!*”, а також назви першого бойового корабля ВМС Габсбурзької монархії *SMS Viribus Unitis*, який 1 листопада 1918 р. потопили у м. Пула на Адріатиці. Таке ж гасло фігурує на гербі м. Чернівці – на даху ратуші.

¹⁹ Дума Пралісу. Написав Осип Турянський. С. 57.

²⁰ Kossak S. *Serce i pazur. Opowieści o uczuciach zwierząt*. Warszawa: Wydawnictwo Marginesy, 2019. S. 9.

²¹ Монолатій І. «Прощання з віденством»: кінець Дунайської монархії і проголошення ЗУНР. “Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність”. 2009. Вип. 18. С. 30.

²² Монолатій І. “*Viribus Unitis*”. Інституціоналізація політичної системи Австро-Угорщини: вимушені ініціативи й напівдекларації. “Вісник Прикарпатського університету. Історія”. 2009. Вип. XVI. С. 48.

²³ Грицак Я. *Франко у Відні*. У: Подорож до Європи. Галичина, Буковина і Відень на центрально-європейській культурній шахівниці. Упорядники Оксана Гаврилів і Тимофій Гаврилів. Львів: ВНТЛ-Класика, 2005. С. 9.

²⁴ Див. Монолатій І. *Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр.* Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. С. 9-10.

²⁵ Чайковський А. *Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р.* У: Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження. У 3-х т.; упор. Б. Якимович. Т. 1. Львів, 2002. С. 267-268.

²⁶ Тарнавський М. *Спогади*; упор. Є. Федорів. Львів: «Червона Калина», 2008. С. 75.

²⁷ Олесницький Е. *Сторінки з мого життя. I частина (1860–1890)*. Львів: Накладом видавничої спілки «Діло», 1935. С. 243; Він же. *Сторінки з мого життя. II частина (1890–1897)*. Львів: Накладом видавничої спілки «Діло», 1935. С. 61.

²⁸ Цит. за: Павлишин О. *Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918–1919 рр.* “Україна Модерна”. 2000. Ч. 4/5. С. 299.

²⁹ Барвінський О. *Спомини з мого життя. Частина перша та друга*; упор. А. Шацька, О. Федорук. Нью-Йорк – Київ: Смолоскип, 2004. С. 98, 115.

³⁰ Чайковський А. *Двійник*. У: Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження. У 3-х т.; упор. Б. Якимович. Т. 1. С. 328.

³¹ Монолатій І. *Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр.* С. 289.

³² Цит. за: Павлишин О. *Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918–1919 рр.* С. 230.

* Біографічні відомості про цих осіб узяті з: Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія. Т. 1: А–Ж. Івано-Франківськ, 2018; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія. Т. 2: З–О. Івано-Франківськ, 2019; Петрів М. *Й. Українські адвокати: державні, громадські, політичні та культурно-освітні діячі кінця XIX – першої половини XX ст.* Кн. 1. К., 2014; Плекан Ю. *Перший досвід парламентаризму: українці – депутати Австрійського парламенту та Галицького крайового сейму (1848–1918)*. Довідник. Івано-Франківськ, 2012; Чубатий М. *Державний лад на Західній Области Української Народньої Республіки*. Львів, 1921.

³³ Олесницький Е. *Сторінки з мого життя. I частина (1860–1890)*. С. 26.

³⁴ Там-таки. С. 28.

³⁵ Гольдельман С. *Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за час революції*. Відень: Жидівське видавництво «Гаймон» на Україні, 1921. С. 27.

³⁶ Монолатій І. *Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр.* С. 479, табл. 35.

³⁷ Там-таки. С. 478, табл. 34.

³⁸ Чайковський А. *Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р.* С. 269.

³⁹ Вебер М. *Протестантська етика і дух капіталізму*; пер. з нім. О. Погорілий. К.: «Наш формат», 2018. С. 44.

⁴⁰ Там-таки. С. 43.

⁴¹ Там-таки. С. 44.

⁴² Олесницький Е. *Сторінки з мого життя. I частина (1860–1890)*. С. 41.

⁴³ Юнг К. Г. *Архетипи і колективне несвідоме*; з нім. пер. К. Котюк; наук. ред. укр. вид. О. Фешовець. Львів: Видавництво «Астролябія», 2013. С. 210.

⁴⁴ Трильовський К. *З мого життя...* Київ – Едмонтон – Торонто: Канадський Інститут Українських Студій; Видавництво ТАКСОН, 1999. С. 26, 29-30, 38.

- ⁴⁵ Тарнавський М. *Спогади*. С. 4, 5.
- ⁴⁶ Рош А. *Перша стаття. Зміни та криза чоловічої ідентичності*; пер. з фр. І. Славінської. К.: Видавництво «Основи», 2018. С. 98.
- ⁴⁷ Юнг К. Г. *Архетипи і колективне несвідоме*. С. 216.
- ⁴⁸ Макух І. *На народній службі*. Дітройт: Видання Української вільної громади Америки, 1958. С. 58.
- ⁴⁹ А. Ч. [Назарук О.]. *На калиновім мості. Листи до молоді*. Львів: Бібліотека Української Народної Обнови (УНО), 1933. С. 79.
- ⁵⁰ Там-таки. С. 81-82, прим. 5.
- ⁵¹ Юнг К. Г. *АІОН. Нариси щодо символіки самоті*; з нім. пер. К. Котюк; наук. ред. укр. вид. О. Фешовець. Львів: Видавництво «Астролябія», 2016. С. 261.
- ⁵² Петрушевич І. *English Home*. У: «Літературно-науковий вістник». Львів, 1905. Т. 31, Кн. VIII. С. 123.
- ⁵³ Заклинський М. *Дмитро Вітовський. Громадський діяч – стрілецький ідеолог – вождь Листопадового Зриву – Секретар Військових Справ ЗОУНР*. Нью Йорк: Видавництво «Червона Калина», 1976. С. 6.
- ⁵⁴ Матчак М. *Воїн-учитель*. У: За волю України. Історичний збірник УСС. В 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви. 1914–1967. Нью Йорк: Видання Головної Управи Братства Українських Січових Стрільців, 1967. С. 260.
- ⁵⁵ Думін О. *Полк. Дм. Вітовський у спогадах (Кілька заміток і побажань)*. С. 5.
- ⁵⁶ Грицай О. *Життя і діяльність Є. Коновальця до 1917 р.* У: Євген Коновалець та його доба. Мюнхен: Видання Фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. С. 19.
- ⁵⁷ Шах С. *Молодість Євгена Коновальця*. У: Євген Коновалець та його доба. С. 54-55.
- ⁵⁸ Кульчицький О. *Культ Маркіяна Шашкевича як психосоціальна проблема (У перспективі монографії Степана Шаха «о. Маркіян Шашкевич та Галицьке Відродження»)*. У: «Наукові записки». Мюнхен: Український Вільний Університет, 1963. Ч. 7. С. 222.
- ⁵⁹ Метельський В. *Спроба психічної характеристики української дитини (у скороченні)*. У: Перший український педагогічний конгрес 1935. Львів: Накладом Товариства Рідна Школа, 1938. С. 204.
- ⁶⁰ Мартинець В. *Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. Спогади й матеріяли до передісторії та історії українського організованого націоналізму*. [Б. м., б. в.], 1949. С. 20.
- * Відомості про це: Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія. Т. 1: А–Ж. Івано-Франківськ, 2018; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія. Т. 2: З–О. Івано-Франківськ, 2019; Українська націонал-демократія 1918–1929. Документи і матеріали. В чотирьох томах. Упор. Микола Кугутяк. Т. 2. К.; Івано-Франківськ, 2004.
- ⁶¹ Монолатій І. *Інші свої. Політична участь етнічних акторів пізньогабсбурзьких Галичини і Буковини*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012. С. 183.
- ⁶² Там-таки. С. 185.
- ⁶³ Див.: Нге Н. Р. *Das politische System in der Habsburgermonarchie. Konstitutionalismus, Parlamentarismus und politische Partizipation*. Praha: Karolinum, 1998. S. 151-152, 158, 165-174.
- ⁶⁴ Ibidem. S. 166.
- ⁶⁵ *Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914*. На підставі споминів написав д-р Кость Левицький. Львів: Накладом власним, 1926. С. 731.
- ⁶⁶ *Історія визвольних змагань галицьких українців з часу Світової війни 1914–1918*. З ілюстраціями на підставі споминів і документів написав д-р Кость Левицький. Третя часть. Львів: Накладом власним, 1930. С. 624.
- ⁶⁷ *Історія визвольних змагань галицьких українців з часу Світової війни 1914–1918*. З ілюстраціями на підставі споминів і документів написав д-р Кость Левицький. Перша[- Друга] часть. Львів: Накладом власним, 1928. С. 11.
- ⁶⁸ *Історія визвольних змагань галицьких українців з часу Світової війни 1914–1918*. З ілюстраціями на підставі споминів і документів написав д-р Кость Левицький. Третя часть. С. 502.
- ⁶⁹ Там-таки. С. 771.
- ⁷⁰ Левицький К. *Великий Зрив (До історії української державности від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів)*. С. 75.
- ⁷¹ Думін О. *Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914–1918*. З 99 світлинами і 23 схемами. Львів: Видавничка Кооператива «Червона Калина», 1936. С. 326.